

У458
021

И.САИФНАЗАРОВ, Г.НИКИТЧЕНКО, Б.ҚОСИМОВ

ИЛМИЙ ИЖОД МЕТОДОЛОГИЯСИ

КИРИШ

Фан ва ижоднинг ўзаро алоқаси муаммоси фалсафий англаб етишида қадимги ва мустақкам анъанага эга. Бу масала бутун фалсафий тараққиёт давомида файласуфларни ўйлантириб келмоқда.

Антик фалсафада ижод тушунчаси коинотнинг боқийлиги ва борлиқнинг ўзгарувчанлиги билан ўйгунлашади, унинг марказида эса Эрос ҳақидаги таълимот олий идеалга эришишига ижодий интилиши сифатида ривожланади. Ўрта аср фалсафасида ижодга нисбатан қарашлар Худони йўқликни борлиққа айлантирувчи Яратувчи деб тушуниши билан боғланган. Аммо Уйғонши даврига келиб ижодга инсоннинг бунёдкорлик фаолияти деб қарала бошлаган.

Янги даврда ва ундан кейинги йилларда ижод турлари ижоднинг моҳияти ҳақидаги индивидуал (жамоавий) тасаввурларнинг хусусияти билан белгиланди. Жумладан, И.Кант ижод жараёнини махсус анализдан ўтказди ва унга инсоннинг тасаввури маҳсули деб қаради. Ижодни, бир томондан, соф интеллектуал ҳодиса деб (Н. Гартман, Э.Гуссерль, А.Уайтхед ва бошқалар), иккинчи томондан эса ижодий фаолият негиздаги экзистенциал фаолият деб талқин қилиши ҳозирги замон фалсафасига хосдир.

Бинобарин, барча даврларда (ўрта асрлардан ташқари) инсоннинг фаолияти унинг ижодий негизи билан узвий боғланган. Инсон ҳаётининг диалектикаси шундайки, тарихга боғлиқ бўлгани ҳолда, инсон ўзи бажариши лозим бўлган ишни тарих зиммасига юклай олмайди. Бошқа томондан, инсон ўзини ижодда ифода этишига бурчлидир, зеро, ижод жараёнида инсон шахс сифатида камол топади.

Инсоннинг ҳаёти ижод демакдир. Бу фалсафий муаммо ўтган асрнинг 70-йилларида кенг кўриб чиқилган ва ўрганилган. Аммо ҳаётни ижод деб, инсоннинг вазифасини эса ҳаёт ва дунёни яра-

тиш деб тушуниш фақат бир қараида содда туюлиши мумкин. Ўзининг ижодий моҳиятини ҳамма ҳам тушуниб етавермайди. Бунинг учун инсон ўз мақсадларини ва уларга эришиш усулларини аниқ тушуниши керак. Аммо бу тушуниш соф эгоистик асосга қурилмаслиги керак, зеро, ижод ўз моҳиятига кўра бегараз бўлиб, эгоизм билан мос келмайди. Алоҳида шахснинггина эмас, кўнлаб одамларнинг идеаллари, мақсадлари ва эҳтиёжларига мувофиқлик ҳар қандай ижоднинг зарур белгисидир.

Маълумки, ижод хилма-хил ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни қондириш бўйича сон-саноқсиз вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган фаолиятдир. Бунинг негизда одамлар ижодий фаолиятининг жуда кўп турлари, тиллари ва шакллари вужудга келади. Улар орасида фан, илмий-ижодий фаолият кишилик тараққиётининг ҳозирги даврида ижодий фаолиятнинг муҳим турларидандир. Ҳар қандай илмий ёки (бугунги кунда фан билан узвий боғлиқ бўлган) техникавий кашфиёт фанга илгари маълум бўлмаган объектлар қонуниятлар, ҳодисалар, хоссалар, эффектларни аниқлайди, мавжуд илмий билимларга туб ўзгаришлар киритади.

Шундай қилиб, умуман ижод жараёнида, айниқса, илмий ижод жараёнида инсон моҳиятан ривожланади. Бу билан инсон нафақат ташқи муҳитда, балки ўзида ҳам ўзгариш ясаيدди. Шунинг учун ҳам фан ва техника жадал ривожланаётган, ижтимоий муносабатлар янгиланаётган ҳозирги замонда ёиларни ижодга ўргатиш, ижодий қобилиятли шахсларни шакллантириш масалалари, айниқса, долзарб аҳамият касб этади. Бу нуқтаи назардан олий ўқув юрталари магистратура ўқув жараёнига кириштирилган «Илмий ижод методологияси» курси ижодий рол ўйнайди деб ўйлаймиз, зеро, мамлакатимиз Президентини И. Каримов қайд этиб ўтганидек: «Фан бугунги кунда жамият тараққиётини олга силжитувчи кучдир».

1-маву. «ИЛМИЙ ИЖОД МЕТОДОЛОГИЯСИ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА МАҚСАДЛАРИ

1.1. Курснинг предмети

Ижод деганда кенг маънода объектга (бутун атроф муҳит ёки унинг озми-кўпми ажратиб олинган, алоҳида бўлагига) субъектнинг (алоҳида шахс, ижтимоий табақа, жамиятнинг) фаол, изчил таъсири тушунилади. Мазкур таъсир жараёнида субъект ўзини қуршаган муҳитни ўзгартиради, шу пайтгача кўрилмаган, биллмаган, ўрганилмаган, гаройиб ва жозибали янгилликни яратди ёки кашф этади. Ижодий жараён давомида шахс ҳам дунёни ўзгартиради, ҳам ўзини яратувчи, ижодкор, кошиф сифатида кашф этади. Инсоннинг ижоди – бу шахснинг туб хусусияти, унинг имманент хосасидир: шахснинг, унинг қобилиятлари ва кўникмаларининг ривожланиш даражаси, шунингдек, унинг ижтимоийлашганлик даражаси унинг ижодий-бунёдкорлик фаолияти билан белгиланади. Ижод шахснинг бунёдкорлик, яратувчилик салоҳиятини рўёбга чиқаради. Шахс ижод усули билан янгиллик яратади, хилма-хил муаммоларни қўяди ва ҳал қилади, уларнинг ўзига хос ечимларини, баъзан бундай ечимларга нисбатан бетақрор ёндашувлар, усуллар, методларни топади. Ижодий фаолиқда тадқиқотчи, яратувчи, олим шахснинг ўзига хослиги ва бетақрорлиги намоён бўлади.

Ижодий фаоллик субъектга муттасил ўзгарувчи, ривожланувчи, ички зиддиятларга бой объектнинг курашга чорловларига муносиб жавоб қайтаришга кўмаклашади. Ижод жараёнининг бу жиҳати илмий билиш жараёнида, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Илмий тадқиқотдаги барча ёндашувлар, шакллар, воситалар ва методлар илмий хусусиятга эга.

Фан – бу ривожланувчи, ўсиб борувчи билим тизими, ижтимоий онгнинг ва кишилик цивилизацияси ижодий-бунёдкорлик амалиётининг инсоннинг ўзини қуршаган оламни сурункали ва чучур ўзлаштиришига, табиий ва ижтимоий воқеликнинг борлиқ қонуниятлари тўғрисида аниқ, чуқур, ҳаққоний ахборот олиш,

1.2. Фалсафанинг илмий билишдаги ўрни

Фалсафа ўзининг кўп асрлик тараққиётида ҳамisha илмий ижод билан узвий боғлиқ бўлган, ўз қонун-қоидаларида муайян фанларнинг ютуқлари ва хулосаларига таяниб келган.

Шу билан бирга, фалсафа муайян фанларга нисбатан ўз методологик функциясида билимга чанқоқ, фаннинг, ҳақиқатнинг таъига етиш сари машаққатли ижодий йўлини ёритувчи йўлчи юлдуз ва зифасини ҳам бажаради.

Фалсафа бу фан эпистемологияси, илмий ижоднинг методологик негизидир, зеро, у илмий тадқиқотлар уммонида олимга методологик ва дунёга қарашга доир мўлжал бўлиб хизмат қилади. Фалсафа илмий ижоднинг методологик асоси ҳисобланади, зотан, у илмий дунёқарашнинг моҳияти, ўзаги, туб негизидир.

Фалсафа фанни илмий билишнинг умумий, инсон амалиёти синовидан ўтган, ҳаққоний усуллари билан қуроллантиради. У илмий ижоднинг махсус методлари ва методикаларининг объектив асосларини ва умумий мазмунини, уларнинг моҳияти ва умумий тузилишини очиқ беради, бу маълум методларни илмий тартибга солиш ва туркумлаш, илмий билишнинг янги усулларини қидириш ва ишлаб чиқиш воситаларини яратиш имконини беради.

Илмий ижод методологияси, унинг предмети – бу тадқиқотчининг ақли ва ижодий фаолияти билан муттасил назорат қилинувчи ва йўналтирилувчи билишнинг умумфалсафий, умумилмий ва махсус ишлаб чиқилган методлари негизда янги илмий билим олиш усуллари ҳамда бу илмий билимнинг тузилиши принциплари ҳақидаги ҳозирги замон фалсафий тасвиримотидир. Фан методологиясининг мақсади янги билим олиш, уни ўстириш учун зарур илмий ижод негизи, принципларини ишлаб чиқишдан иборат. Янги билим олиш учун объектнинг ҳаққоний билимдан қурол сифатида фойдаланилганда, у ижодий методологик рол ўйнайди, илмий методнинг жиҳати, шакли, элементи бўлиб хизмат қилади. Олимлар илмий методология ёрдамида олинган билимларни тушунтиради, талқин қилади, шунингдек, уларни амалиётга: техника, технология, амалий тадқиқотлар ва ҳоказоларга татбиқ этади.

Бунда билишнинг умумфалсафий, умумилмий методлари, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, абстракциялаштириш,

бундай ахборотни ўзлаштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва ундан фойдаланишга йўналтирилган алоҳида шаклидир. Бугунги кунда фан ҳозирги замон постиндустриал, ахборот жамиятининг арихетипидан мустаҳкам ўрин олган. Бунда борлиқнинг тузилишини ижодий билиш институти сифатидаги фаннинг эпистемологик, креатив-эвристик функцияси алоҳида рол ўйнайди.

Ҳозирги замон нокассик (квант-реалитивистик) фаннинг креатив-эвристик роли алоҳида яратувчи-олимнинг илмий ижодида ҳам, илмий жамоалар – лабораториялар, институтлар, синнов полигонлари ва ҳоказоларнинг илмий ижодида ҳам ўз аксини топади. **Илмий ижод** – бу илмий билишни ривожлантириш, янги илмий билим олиш ва ундан фойдаланиш, илмий билимни янги қонунлар ва қонуниятлар, янги илмий принциплар ва назариялар, инсон фаолиятининг ҳар хил соҳаларидаги амалиётга фаол чиқишлар билан бойитиш билан боғлиқ билиш ва бунёдкорлик фаолиятидир. **Илмий ижод** – бу асосий жиҳати ўрганилаётган ҳодисалар ва жараёнларнинг, уларнинг ҳаракат ва ривожланиш қонуноларининг моҳиятини абстракт тушунчалар, схемалар, формулалар, тенгламалар ва ҳоказолар шаклида ифодалашдан иборат бўлган объектив воқеликни субъектив акс эттиришидир.

Инсон ижодий илмий тадқиқотлар ёрдамида ўзини қуршаган оламга эпистемологик жиҳатдан фаол, муттасил равишда чуқур ва кенг кириб боради. Илмий кашфиёт илмий ижоднинг муҳим жиҳати бўлиб, у илмий тадқиқот объекти ҳақида янги сифатли ахборот олиш, янги қонунлар, гипотезалар ва назарияларни аниқлаш, фаннинг янги соҳалари ҳақида маълумотлар олишда намоён бўлади.

Илмий ижод жараёнида олимлар, фан одамлари янги-янги илмий билимларни умуминсоний қадриятлар хазинасига киритади ва бунда, К. Поппер таъбири билан айтганда, «инсоният билишдан лаззат олади». Ҳозирги замон қобилиятли олими юксак умумий маданиятли, чинакам зийли, юксак даражада маълумотли одам бўлиши, нафақат илмий билимлар ва кўникмаларга, балки ижодий қобилиятларга, кенг ҳаёт тажрибасига эга, ўткир зеҳнли бўлиши керак. Фанни ижодий, фаол ривожлантириш – ҳозирги замон ижтимоий тараққиётининг ажралмас жиҳатидир. Долзарб илмий муаммоларнинг ечимини топишга нисбатан ижодий, ўзига хос ёндашув кўлгина ҳозирги замон илмий тадқиқотларига хос хусусиятдир.

абстрактликдан конкретликка томон юқорилаб бориш ва бошқалар олимларнинг кўллаб авлодлари илмий ижодининг маҳсулидир¹.

Илмий метод – бу илмий билимни муттасил ўстиришга йўналтирилган инсон билишнинг объектив жараёнлари, қонунлари ва тенденцияларини акс эттирадиган илмий билимдир. Бу нуқтаи назардан илмий метод ўз моҳиятига кўра ижодий методдир. Илмий ижод деганда авваламбор илмий билишнинг ҳар хил усулларидан янги илмий билим олиш воситаси сифатида фойдаланиш тушунилади.

Одатда, олим ўз ижодида методлар, ёндашувлар ва концепцияларнинг тизимидан фойдаланади. Шунинг учун ҳам илмий ижод воқеликни илмий билиш ва ўзгартиришнинг абадий барҳаёт, ўзгарувчан, ҳар сафар ўзгарган шaroитларга мослашувчан усули ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг фаолияти ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида Ўзбекистонни ривожлантириш муаммолари ва истиқболларини илмий жиҳатдан чуқур, объектив кўриб чиқишга нисбатан ижодий ёндашувнинг ёрқин мисолидир.

И.А.Каримов ўзининг теран ижодий тадқиқотлари, китоблари, асарлари, маърузаларида халқ, жамият, давлатни ижтимоий ривожлантиришнинг тарихий илдизларини ва истиқболларини чуқур таҳлилдан ўтказди. Президентимиз яратган ижтимоий-демократик ислохотларни амалга оширишнинг ўзинга хос ва бетакрор ижодий модели «Ўзбек модели» сифатида ном қозонди. Ушбу моделда бизнинг асосий мақсадимиз – келажаги буюк демократик Ўзбекистон давлатини барпо этиш эканлиги эълон қилинди ва амалга таъбиқ этилмоқда.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Фан – билиш фаолиятининг янги, объектив билимлар ишлаб чиқишга йўналтирилган алоҳида тури, воқелик ҳақидаги билимларнинг уюшган тизими.

Релятивизм – нисбий. Билиш мазмунининг нисбийлиги ва шарҳлигини абсолютлаштиришни назарда тутадиган принцип.

Спиретика – ҳозирги замон ўзини ўзи уюштириш назарияси, глобал эволюциянинг ўзини ўзи уюштириш ҳодисаларини ўрганиш билан боғлиқ янги дунёни кўриш.

Ижод – янгилик яратиш бўйича конструктив фаолият.

Эпистемология – билим, унинг тузилиши, тузилмаси ва ривожланишини ўрганадиган фалсафий-методологик таълимот.

МАВЗУГА ДОИР САВОЛЛАР

1. Ижод деганда нимани тушунасиз?
2. Фан ва ижоднинг нисбати қандай?
3. Илмий билиш ва ижодда фалсафа қандай ўрни тутади?
4. Илмий ижод методологиясининг предмет сифатидаги моҳияти нимада?
5. Илмий метод деганда нимани тушунасиз?

2-мавзу. ФАН ВА ИЖОД

2.1. Илмий ижод тушунчаси ва унинг илмий жараёндаги ўрни

Бугунги кунда, учинчи тўлқин цивилизацияси, постиндустриал, ахборот жамияти даврида фан ва илмий-техника тараққиёти жамият ривожланишини, шу жумладан унинг моддий, иқтисодий негизи – ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишини белгиловчи омиллар ҳисобланади.

«Фалсафа фанлари энциклопедияси»да Гегель фан тизимли хусусиятга эга эканлигини кўрсатар экан, шу жумладан: «Фан моҳият эътибори билан тизимдир, чунки ҳақиқийлик конкретлик каби ўз ичида авж олувчи бирликдир, яъни бир бутунликдир», деб қайд этади Гегель¹.

Илмий факт, гоҳ, гипотеза, концепция, назария, илмий қонун илмий билиш тизимининг таркибий элементларидир. Илмий ижод фан тизимидаги барча таркибий элементларнинг мазмунини ривожлантиради ва бойитади. Бу ерда ижод тизим

¹ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1. М.: Мысль, 1974, с. 100.

¹ Метод ва методология муаммоси 5-мавзуда батафсил кўриб чиқилади.